

Papp Imre

**PÁRIZS GABONAFOGYASZTÁSA A 19.
SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
(18. SZÁZAD VÉGE – 1850-ES ÉVEK)**

A francia társadalom fogyasztási rendjét a 19. század utolsó harmadáig a viszonylagos stabilitás jellemezte. A termelés és a fogyasztás a 19. század első felében a népességnövekedéssel lépést tartott, sőt a fejenkénti fogyasztás nőtt is valamelyest, de szerkezete alig változott. A tömegek étrendje továbbra is hagyományos alapélelmiszerekből állt. A kedvező változás csupán annyi volt, hogy a 19. század közepén ezekből többet ehettek, mint a francia forradalom korában. Az alultápláltság, vagyis az elégtelen napi kalória-fogyasztás ugyan visszaszorulóban volt, de az egyoldalú táplálkozás elterjedt maradt.¹

A kvantitatív történetírás már az 1970-es évek elején kísérletet tett a fogyasztási szerkezet felbecsülésére. J.-C. Toutain szerint az 1803–1812 közötti tíz év alapján naponta egy francia átlagban 1846 kalóriát fogyasztott, 1845–1854 között 2480-at, vagyis 34%-kal többet. A század elején az elfogyasztott kalória 74%-a gabonafélékből, főleg kenyérből származott. Az arány a század közepére csupán 72%-ra mérséklődött. Érték alapján már nem volt ilyen egyoldalú a szerkezet, mivel a gabonafélék a húshoz, az egyéb állati eredetű termékekhez és az italokhoz képest viszonylag olcsó árunak számítottak. A 19. század első felében az elfogyasztott élelmiszerek értékének – az árszerkezet változásainak megfelelően – 40–50%-át tették ki.²

A tömegtáplálkozást a jövedelmi viszonyokon keresztül a helyi adottságok és hagyományok erősen befolyásolták. Abból ettek a legtöbbet, ami helyben megtermelt, s így a legkevesebbe került. Valamelyik gabona majd minden vidéken termesztető volt. A hagyományos nyomásos gazdálkodásnak alapvető, de a váltógazdálkodásnak is az egyik meghatározó kultúrája a gabona volt. Így nem

---

¹ Massimo Montanari: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Ford.: Kövendy Katalin. Budapest, 1996. 191.

² Jean-Claude Toutain: La consommation alimentaire en France de 1785 à 1964. Économies et Sociétés (Cahiers de l'I.S.E.A.), t. V, N° 11, novembre 1971. 1977., 1994–1995., 2022–2023.

különös, hogy a gabonaféléknek túlsúlya volt a táplálkozásban. F. Braudel „kenyérfalóknak” nevezte a franciákat, amely vonásukat a szükség és az izlés egyaránt éltette. Châteauevieu genfi író (1843) idézi, aki szerint a franciák mindenkinél több gabonát esznek, de kevesebb zöldséget, húst és tejet, ezért a búzatermeléssel kiemelten foglalkoznak, hiszen a legparancsolóbb szükségletüket elégíti ki.³ A kenyér mindennapi fogyasztása szinte szertartásszerűnek számított évszázadok óta. A kenyeret csak tisztelni lehetett, pazarolni, eldobni nem volt szabad. A munka megérdemelt gyümölcsét is szimbolizálta.⁴

A létfenntartáshoz szükséges napi kalória megszerzése a viszonylag magas népsűrűségű vidékeken – gazdálkodjanak akár hagyományos módon (nyomásos rendszerben), akár ugar nélküli vetésforgók alkalmazásával – elsősorban gabonafélékből volt lehetséges. Az élelmiszer gabonafélékkel (főleg búza, kétszeres, rozs) azonos mennyiségű állati eredetű kalória előállításához a hagyományos gazdálkodásban ötször nagyobb területre volt szükség. A nagyobb állatsűrűséget és intenzív takarmánytermelést biztosító váltógazdálkodás terjedésével az arány csökkent, de a különbség nem tűnt el. A szükséges terület a több mint 60 fő/km² népsűrűségű Franciaországban a 19. század első felében már nem állt rendelkezésre. 1 kg hús és 1 kg kenyér megközelítőleg ugyanannyi kalóriát (2400–2600) biztosított, viszont az előállítási költsége között nagy különbség volt. Az állati eredetű tápláléktermelésnek a gabonatermesztésre kevésbé alkalmas, ritkán lakott vidékek kedveztek.⁵

Nem véletlen tehát, hogy a sokkal olcsóbban előállítható kenyér évszázadokon át uralta a népi táplálkozást. A népi megélhetés régóta foglalkoztatta a társadalom viszonyai iránt érdeklődőket. A neves hadmérnök, Vauban marsall a 18. század elején egy takács család fogyasztását kísérte meg felmérni. Eredményeként megállapította, hogy az öttagú család évi jövedelmének 55%-át kenyérré költötte, amelyből fejenként naponta 81 dkg jutott.⁶ M. Morineau tanulmányából a 18. század végi rouen-i takácsok táplálkozását ismerhetjük meg. Modellje szerint egy takács naponta 3604 kalóriát fogyasztott, amelyből a kenyér 2934 kalóriát (1,222 kg) tett ki. A felesége 2171, a három kiskorú gyermek fejenként 1447 kalóriát evett meg. A szükséges kalória mennyiséget a család előteremtette, de táplálkozása egyoldalú volt, mert az elfogyasztott kalória 81%-a

³ *Fernand Braudel*: Franciaország identitása. II. k. Az emberek és a dolgok. Ford.: Mihancsik Zsófia. Budapest, 2004. 270.

⁴ *Daniel Roche*: Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe–XIXe siècle). Paris, 1997. 254.

⁵ *Jean Fourastier*: Machinisme et bien-être. Niveau de vie et genre de vie en France de 1700 à nos jours. Paris, 1962. 40–42.

⁶ *Sébastien Le Prestre de Vauban*: Projet d’une dixme royale. Publiés avec une introduction et des notes par Édouard Coornaert. Paris, 1933. 74–77.

kenyérből származott. Egy lyoni selyemszövő manufaktúra vezetője, aki jobb módban élt, naponta kb. 5000 kalóriát fogyasztott, amelynek 60%-a kenyér volt. Pénzben kifejezett költségvetésében már korántsem volt ekkora súlya. Az élelmiszerek a kiadások 60%-át tették ki, viszont a kenyér csupán 20%-át.⁷

A 19. század első felében sem történt lényeges változás. Az 1820–1830-as években a normandiai, a pikárdiai vagy az elzászi takácsok napi kalóriaszükségletük 47–74%-át gabonafélékből elégítették ki. Párizsi napszámos családoknál még az 1860-as években is a napi kalória 63%-a kenyérből származott. Az ácsoknál ez az arány 59, a műasztalosoknál 50% volt.⁸ A módos párizsi polgár családok költségvetésében teljesen más arányok alakultak ki. Az évi költségvetésben az élelmiszerek vásárlása csupán 23,8%-ot tett ki. Másrészt az élelmiszerekre szánt összeg zöme – maga az összeg többszöröse volt egy átlagos család kiadásainak – húsrá, sajtra, vajra, zöldségre, gyümölcsre és élvezeti cikkekre (fajbor, csokoládé, tea, kávé, tömény italok stb.) ment el. A kenyér csupán egy kis, 10–15%-os tétele volt az élelmiszerkiadásoknak.⁹

A búzatermeléshez kedvező adottságokkal rendelkező vidékeken (Észak-Franciaország, Párizsi-medence, Garonne völgye stb.) a fehér kenyér – különösen a városokban – már a 18. században meghódította a fogyasztást. A búzatermelésre kevésbé alkalmas régiókban (Bretagne, Landes-vidék, Közép-Franciaország, Délnyugat-Franciaország, hegyvidékek) a nép fő eledele a rozskenyér, a hajdina lepény, a kukoricakása és az 1820-as évektől a burgonya volt. Búzakenyér csak a jobb módúaknak jutott. A burgonya kg-onként ugyan csak 700 kalóriát adott, viszont az éhség elűzésére alkalmas volt, és sokkal kevesebbe került, mint a gabona.¹⁰ A burgonya a kertekben évszázadok óta ismert volt, de a szántóra Franciaországban csak az 1816–1817-es rossz gabonatermés után került ki. Fogyasztásától sokáig idegenkedtek, inkább takarmányként hasznosították, és csak az ínség bírta rá a népességet, hogy az asztalára tegye. Általában amikor gyengébb volt a gabonatermés, burgonyából bőségesebben lehetett betakarítani. A 19. század elején kb. 20 kg, a század közepén kb. 40 kg volt az egy főre jutó évi fogyasztás. A növekedés ellenére a kenyeret nem helyettesítette, csupán kiegészítette a táplálkozásban.¹¹

⁷ *Michel Morineau*: Budgets populaires en France au XVIIIe siècle. *Revue d'Histoire économique et sociale*, N° 2, N° 4 1972. 205., 456.

⁸ *Cécile Dauphin – Pierrette Pézérat*: Les consommations populaires dans la seconde moitié du XIXe siècle à travers les monographies de l'École de La Play. *Annales ESC*, N° 2–3 1975. 547.

⁹ *Pierre Léon* (dirigée par): *Histoire économique et sociale du monde*. t. IV. La domination du capitalisme. 1840–1914. Dir. par Gilbert Garrier. Paris, 1978. 124.

¹⁰ *Georges Duby – Armand Wallon* (dirigée par): *Histoire de la France rurale*. t. III. Apogée et crise de la civilisation paysanne, 1789–1914. Paris, 1976. 110–111.

¹¹ *Pierre Dehérain*: Les plantes de la grande culture: la pomme de terre. *Revue des deux-mondes*, 1e septembre 1895. 142.

A gabonaféléknek a megtermelt mennyiség vetőmag nélküli része került az asztra vagy takarmányként az állatok elé. A búza, a kétszeres (búza és rozs keveréke) és a rozs általában csak az emberi táplálkozást szolgálta, míg a zab csak takarmányként szolgált. Az árpa kb. 50–50%-ban osztott a sörfőzés és a takarmányozás. A 19. századi francia statisztikák gyakorta a kölest, a hajdinát és a kukoricát is a gabonafélék közé sorolták. A kölest és a hajdinát többnyire emberi táplálkozásra szánták, a kukoricatermés 50%-a viszont takarmány lett. A három haszonnövény a 19. század első felében táj jellegű volt, az országos fogyasztásban kis szerepet játszott.¹²

Az országos fogyasztást a 19. századtól megjelenő statisztikák alapján vizsgálhatjuk, de adataik csak megközelítőleg fedik a valóságos állapotokat. A gabonát termelő népesség saját fogyasztását a felmérések is csupán becslésekre támaszkodva állapították meg.

1. táblázat. Franciaország gabonafogyasztása a 19. század első felében (évente, tíz éves átlagok alapján)¹³

év	gabonafélék összmenyiség millió q-ban	gabonafélék 1 főre kg- ban	ebből búza összmeny. millió q-ban	búza 1 főre kg-ban	kenyér 1 főre kg-ban
1781–1790	58	205	31	110	201
1803–1812	60,5	205	32,8	111	201
1815–1824	66,3	217	39,5	129	214
1825–1834	74,5	229	47,7	146	223
1835–1844	85,7	250	55,9	163	245
1845–1854	97,1	271	64	179	261
változás%-ban	+67,4	+32,2	+106	+75,4	+29,8

A táblázat egyértelműen a fogyasztás növekedését tükrözi, amely meghaladta a népességnövekedés (kb. 26%) mértékét, vagyis az egy főre jutó mennyiség is emelkedett. Változás következett az elfogyasztott gabona összetételében is. A 18. század végén a búza kb. 53%-kal, a 19. század közepén közel 66%-kal részesedett a fogyasztásból. A francia gabonatermelés a számára legmegfelelőbb régiókban két nagy kultúrára kezdett szakosodni: az élelmezést szolgáló búzára és a takarmányként hasznosított zabra.¹⁴

A francia mezőgazdaság többé-kevésbé alkalmas volt a növekvő fogyasztást követni, de csökkenő mértékben. A gabonatermeléshez viszonylag kedvező

¹² *Daniel Faucher*: Le maïs en France. Annales de géographie, N° 224, mars 1931. 119.

¹³ *Toutain* 1971: 1918., 1922., Statistique agricole annuelle 1912. Ministère de l'agriculture. Paris, 1914. 298–300.

¹⁴ Statistique agricole de 1852. Statistique de la France. Deuxième série. Publiée par le ministre de l'agriculture du commerce et des travaux publics. T. I, Paris, 1858. 69–83.

adottságokkal rendelkezett, a lélekszámához és a többi nyugat-európai országhoz képest a gazdálkodás azonban elmaradottabb volt. Az ország búzafogyasztása a 19. század első felében valamelyest mindig meghaladta a termelést, vagyis importra volt szüksége.¹⁵

2. táblázat. Franciaország búzakereskedelme a 19. század első felében¹⁶
(évente, öt és tíz éves átlagok alapján)

év	import millió q	export millió q	import többlet millió q
1816–1820	0,963	0,071	0,892
1821–1830	0,494	0,224	0,270
1831–1840	0,722	0,275	0,447
1841–1850	1,667	0,936	0,731
1851–1860	2,326	2,154	0,172

Az átlagok alapján az import többlet a búzafogyasztás 2,7–0,3%-a között ingadozott, vagyis a hiány nem volt jelentős. Az átlagok azonban ebben az esetben „elbújtatják” a gyenge vagy a rossz termésű évek következményeit. 1817-ben 1,590 millió q, 1818-ban 1,335 millió q volt az import többlet, amely a fogyasztásnak már 4,9%-át tette ki, az 1816–1817-es rossz termések miatt. Az 1829-es gyenge termés következtében 1830-ban az import többlet 1,441 millió q volt, 1832-ben az előző év termése miatt 3,347 millió q. Ez utóbbi közel 8%-kal járult hozzá a fogyasztáshoz. Az 1846–1847-es élelmezési krízis következtében 1847-ben 7,424 millió q-ra emelkedett az import többlet, s a fogyasztásnak kb. a 16%-át tette ki.¹⁷ A hiányt általában a nagyvárosokban és a szőlőtermelésre szakosodott vidékeken volt szükséges az importtal pótolni.

Párizsnak különleges helye volt az ország gabonafogyasztásában. A francia főváros Európa legnagyobb kontinentális városa volt, amely a gabonaellátás szempontjából egyaránt jelentett kedvezőtlen és kedvező fekvést. A vasúthálózat kiépüléséig (1850–1860-as évek) a hagyományos szállítás feltételei között kedvezőtlen volt, mert viszonylag távol feküdt az óceántól, így nélkülözte az olcsó tengeri szállítás lehetőségeit. A Szajrán felfelé az óceántól már drága volt a szállítás, a vontatás Rouen-től Párizsig akár 50%-kal is megemelhette az árat.¹⁸ Kedvező volt, hogy egy termékeny régió, a Párizsi-medence központjában fe-

¹⁵ Jean-Alain Lesourd – Claude Gérard: Nouvelle histoire économique. t. I, Le XIXe siècle. Paris, 1976. 129–134.

¹⁶ Statistique 1912: 299–300.

¹⁷ U.o.

¹⁸ Serge Bonin – Claude Langlois: Atlas de la Révolution française. t. 1, Routes et communications. Direction scientifique Guy Arbellot – Bernard Lepetit. Paris, 1987. 26–27.

küdt, amelynek mezőgazdasága a hagyományos gazdálkodás keretein belül is jelentős mennyiségű gabonát (főleg búzát) tudott áruba bocsátani. Párizs búza-szükségletének zömét mindig ez a régió biztosította, sőt lehetővé tette a város népességének jelentős növekedését is, természetesen a gazdálkodás fejlesztésével.¹⁹

A 18. század végi Párizs népességét – tényleges népszámlálás híján – a korabeli szerzők és a modern történeti irodalom egyaránt a viszonylag pontosan nyilván tartott születések számából becsülték meg. Ezek szerint az 1780-as években jó 600 ezer fő élt a fővárosban.²⁰ A város által évente fogyasztott gabona (döntően kenyér készült belőle) mennyiségét a város határán szedett fogyasztási illetékekről készített kimutatásokból lehetett ismerni. Ezek a forradalom idején többnyire megsemmisültek, de előtte a kortárs szakirodalom hasznosította, így az utókor – ha áttételes forrásból is – megközelítőleges képet kaphat a főváros fogyasztásáról. Az egyik legismertebb írás a híres kémikus, A.-L. Lavoisier tollából származott, 1791-ből „A Francia Királyság földjének gazdagsága című mű kivonatolt eredményei”-ben külön fejezetet szentelt a főváros fogyasztásának „Tanulmány Párizs város népességéről, gazdagságáról és fogyasztásáról” címmel. Többnyire az 1770-es években összegyűjtött kimutatásokat használta fel.²¹

Lavoisier szerint Párizs évente 1 012 240,35 q élelmiszer gabonát fogyasztott, amelyből nagyjából ugyanennyi kenyeret lehetett sütni. 600 ezer fővel számolva, egy főre évente 168,71 kg, egy napra pedig 46,19 dkg jutott. Lavoisier országos átlagot is becsült, mely szerint egy fő évente 228,43 kg (62,54 dkg/nap) élelmiszer gabonát fogyasztott. Ez 35,4%-kal több volt, mint a főváros fogyasztása. A történeti irodalom már említett becslése az országos átlagot illetően szerényebb mennyiség, csupán 205 kg/fő/év, de a párizsi fogyasztásnál 21,5%-kal ez is magasabb. Az összevetés azonban csalóka, mivel a 18. század végén a főváros többnyire csak búzát fogyasztott. Párizs legnagyobb piacán, a Halle-ban már 1726-ban és 1733-ban is a behozott gabona jó 90%-a búza volt.²² Ez az

¹⁹ *Émile Ducoudray – Raymonde Monnier – Daniel Roche: Atlas de la Révolution française.* t. 11, Paris. Paris, 2000. 39.

²⁰ *Bernard Lepetit: Les villes dans la France moderne (1740–1840).* Paris, 1988. Annex 2.

²¹ *Résultats extraits d'un ouvrage intitulé de la richesse territoriale du Royaume de France. Remis au Comité de l'imposition par M. Lavoisier.* Paris, 1791. A művet a 19. században hat alkalommal adták ki. Modern megjelentetése *J.-Cl. Perrot* történész érdeme: *Antoine-Laurent de Lavoisier: De la Richesse territoriale du Royaume de France.* Textes et documents présentés par Jean-Claude Perrot. Paris, 1988. Párizs fogyasztásáról írt fejezet eredeti címe: *Essai sur la population de la ville de Paris, sur la richesse et ses consommations.* 138–148.

²² *Steven Laurence Kaplan: Les ventres de Paris: pouvoir et approvisionnement dans France d'Ancien Régime.* Traduit de l'anglais par Sabine Boulogne. Paris, 1988. 34–36. Párizs nem volt egyedül magas búzakenyér fogyasztásával. A 19. század elején Brüsszelben 90%, Rómában 95% volt a búzakenyér aránya. *Philippe Meyzie: L'alimentation en Europe à l'époque moderne.* Paris, 2010. 40.

arány később sem változott számottevően. Ha a fogyasztott gabona 90%-át búzának vesszük, egy párizsi lakosra évente 151,8 kg jutott, amely a 18. század végén az országos búza fogyasztás átlagát (110 kg/fő/év) 38%-kal haladta meg. A főváros számára mindig a búzatermelés alakulása volt a fontos.

A fővárosban tehát kevesebb gabonafélét, de több búzakenyeret fogyasztottak az országos átlagnál. Ez a főváros viszonylagos gazdagságára utalt. Az alacsonyabb gabona fejadaghoz a fehér kenyér mellett egyéb élelmiszerek (hús, hal, sajt, vaj, zöldség-és gyümölcsfélék stb.) nagyobb arányú fogyasztása párosult. Párizs a nagy társadalmi különbségek városa volt. Mind a 18. század végén, mind a 19. század első felében itt élt az ország elitjének egy jelentős része. A társadalmi hovatartozás és a vagyon tükröződött a táplálkozási szerkezetben is.²³ A mezőgazdasági szakíró, A.-H. Tessier azonban a város népességének kétharmadát szegénynek tartotta, amely többnyire kenyéren él, és ebből naponta 1,5 kg-ot is elfogyaszt.²⁴ A közigazgatás statisztikus, Benoiston de Châteauneuf az 1810-évek végi Párizs 714 000 fős népességéből 200 000 főt (28%) gazdagnak és jómódúnak, míg 514 000 főt (72%) szerényen élőknek és szegénynek tekintett.²⁵

Párizs élelmiszer fogyasztásában a gabona volt a legnagyobb tömegű. Amennyiben Lavoisier becsléseit fogadjuk el, a jó 1 millió q gabonához képest 440 ezer q húst és 670 ezer hl bort fogyasztott a város. Minden más élelmiszer mennyisége eltörpült a három legfontosabbhoz képest. Érték alapján azonban a gabona – viszonylag olcsó termék lévén – már csak a harmadik helyet foglalta el. A párizsiak átlagban jóval több pénzt költöttek húsról és borra, mint kenyérről, mivel árak is sokkal magasabbak voltak. Egységnyi kenyérhez képest a hús közel ötször, míg a bor közel háromszor került többre. Egy párizsi lakos évente kerekítve 250 tours-i Livre-t költött élelmiszereire. Ennek 14%-át a kenyér, 22%-át a bor, 27%-át pedig a hús tette ki. A három termék együttesen az élelmiszer költségek 63%-át vitte el.²⁶

Lavoisier húsznál több élelmiszert vett számításba a fejadagok összeállításánál, amely alapján a korban még nem ismert kalória szerkezetet számíthatunk. Egy párizsi lakos átlagban (felnőtt, gyermek, férfi, nő) naponta kb. 2100 kalóriát fogyasztott, amelyből a kenyér 53%-kal, a hús 22%-kal, a bor 9%-kal, összesen 84%-kal részesedett. A napi kalória felét tehát a kenyérből nyerte a népesség,

²³ Roche 1997: 87.

²⁴ Alexandre-Henri Tessier: *Articles relatifs à l'approvisionnement et consommation de Paris et aux lois sur les grains en Toscane*. Paris, 1792. 34.

²⁵ Louis-François Benoiston de Châteauneuf: *Recherches sur les consommations de tout genre de la ville de Paris en 1817*. Paris, 1820. 47–48.

²⁶ Reynald Abad: *Le grand marché. L'approvisionnement alimentaire de Paris sous l'Ancien Régime*. Paris, 2002. 863–871., Lavoisier 1988: 140–145.

míg a napi költségvetésnek csupán a 14%-át vitte el. A kalória szerkezet és az árszerkezet jelentősen eltért egymástól. A módos és gazdag társadalmi rétegek az átlagnál jóval több kalóriát fogyasztottak, azonban a jómóddal nem elsősorban a kalória mennyisége nőtt, hanem a szerkezete változott a különleges élelmiszerek és élvezeti cikkek javára.²⁷

1820-ban Benoiston de Châteauneuf („Vizsgálódások Párizs város fogyasztásáról...”) tollából jelent meg újabb írás, amelyben az 1810-es évek – főleg az 1817-es esztendő – adatait dolgozta fel. A fővárosnak 1816-ban 714 000 lakosa volt, 19%-kal több mint az 1780-as években. Annak ellenére, hogy 1816-ban rossz volt a termés, 1817-ben 1 239 252,46 q kenyérgabonát fogyasztott a város, 22%-kal többet, mint a 18. század végén. Ez azt jelentette, hogy az egy főre jutó fogyasztás is nőtt valamelyest. 1817-ben 173,56 kg-ot (47,52 dkg/nap) fogyasztott egy párizsi, kb. 2,8%-kal többet, mint a 18. század végén.²⁸ A 47,52 dkg napi átlag kenyér fejadag mögött nagy szóródás húzódott meg. Egy 0–5 év közötti gyermek 18, 5–10 éves 37, 10–15 éves 55, egy felnőtt 60 dkg kenyeret evett naponta. Egy nehéz fizikai munkát végző férfi akár 1,5 kg kenyeret is fogyaszthatott naponta.²⁹

Châteauneuf a fogyasztási adó és a piaci nyilvántartások alapján úgy becsülte, hogy a főváros napi 270 436 kg lisztet fogyasztott, amelyből 339 517 kg kenyeret sütöttek 570 párizsi és még sok, város környéki pékségben. Ezek szerint 1 kg lisztből 1,21 kg kenyér sült, amely azonban egy átlag volt, az arány pékségenként, kenyérféleségenként változott. Kenyérből pedig több tucatnyi fajtát lehetett venni, amelynek csupán az volt a közös vonása, hogy döntő része búzalisztből készült. A módos rétegek a „pain mollet” (lágú fehér kenyér) és a „pain fantaisie” (ízlés szerint készített kenyér, pl. a zsúrkenyér) különböző változatait ették. A nép körében legelterjedtebb a „pain ordinaire” (közönséges kenyér) volt. Fogyasztották a korpás kenyeret, valamint a búza- és a rozsliszt keverékéből sült félbarna, barna kenyereket is.³⁰

Míg az egy főre jutó kenyérfogyasztás a 18. század végéhez képest néhány százalékkal nőtt, addig a hús- és borfogyasztás néhány százalékkal csökkent. A rossz gabonatermés miatt megnőtt a kenyér költsége, így a tömegtáplálkozásban kissé csökkent a húsrá és a borra költött összeg. A húsfejadag enyhe csökkenése tartós volt, és abból is adódott, hogy a termelés és a szállítás nem tudott lépést tartani a főváros népességnövekedésével. Az 1780-as években kb. 73 kg hús jutott egy főre évente, 1817-ben 67 kg. Ez tükröződött a fogyasztás érték szerinti

²⁷ Robert Philippe: Une operation pilote: l'étude du ravitaillement de Paris au temps de Lavoisier. Annales ESC, N° 3, mai-juin 1961. 566., *Meyzie* 2010: 158.

²⁸ Benoiston de Châteauneuf 1820: 29.

²⁹ *U.o.* 33.

³⁰ *U.o.* 29–30.

szerkezetében is: a kenyér 15%-ra nőtt, a hús 25%-ra, a bor pedig 19%-ra csökkent. A változás azonban sem az érték, sem pedig a kalória összetétel szerinti fogyasztási szerkezetet nem módosította lényegesen.³¹

A kenyér részeseződésének enyhe növekedése csak átmeneti folyamat volt. Az 1840-es évektől a főváros fogyasztásában lassú, de kifogható változás kezdődött, amely a kenyér szerepének lassú csökkenéséhez vezetett. A folyamat a statisztikus A. Husson Párizs fogyasztásáról írott munkája alapján vizsgálható.³² A főváros népessége az 1851-es népszámlálás alapján 1 053 262 fő volt, 1816-hoz képest kerekítve 47%-kal gyarapodott. A szerző a kenyérfogyasztásnál csak azzal a népességgel (999 066 fő) számolt, amely a párizsi ellátási rendszert vette igénybe. Ez alapján a népesség csak 40%-kal nőtt. A fennmaradó 54 196 fő kórházakban, menhelyeken, katonai garnizonokban stb. lakott, külön ellátási rendszerrel. A fogyasztást az 1851–1854 közötti évek átlagában számította. Ez alapján évente 1 799 878 q kenyér fogyott, egy főre 180,17 kg, naponta 49,3 dkg. 1817-hez képest az egy főre jutó fogyasztás csupán 4%-kal nőtt. Az évi kenyérmennyiséget 1 410 299 q lisztből sütötték, vagyis 1 kg lisztből 1,28 kg kenyér készült, valamelyest több mint Châteauneuf számítása szerint.³³

A 49,3 dkg átlag fejadag jelentős szóródást takart. A hadseregben 73 dkg volt a napi fejadag. Egy 3 év alatti gyermek 12,5, 3–7 év közötti 25, 7–12 év közötti 37,5, 12–16 év közötti 50, egy felnőtt munkás 87,5, munkásnő 55, polgár 50, polgárnő 40 dkg kenyeret fogyasztott. Husson becslése szerint a város népességének 34%-a volt munkás.³⁴

Ha az élelmiszerfogyasztás érték szerinti szerkezetét nézzük, a 19. század közepére érzékelhető módosuláson esett át. 1851–1854-ben is a kenyér, a hús és a bor volt a három legnagyobb mennyiségű és értékű élelmiszer, de együttesen az összértéknek már csak 46,7%-át tette ki, szemben a század elejével, amikor elérte a 60%-át. Az élelmiszerre költött pénznek a kenyér a 18. század végén 13,7, 1817-ben 15,1, 1851–1854-ben 12,4%-át vitte el. Ennél többet csak húsrá és borra költött egy párizsi. Felzárkózott azonban két termékcsoporthoz, amelyek értéke megközelítette a kenyérét: a zöldség-és gyümölcsfélék (ide sorolták a burgonyát is) 11,7%-kal, valamint a tejtermékek és a tojás 10,9%-kal.³⁵

A változást a napi kalóriefogyasztás még inkább kifejezte. A Lavoisier által számba vett élelmiszerek alapján a 18. század végén kb. 2140 kal. jutott egy főnek átlagban,³⁶ Husson fejadagjaiból számolva a 19. század közepén kb. 3110

³¹ U.o. 107.

³² Armand Husson: Les consommations de Paris. Paris, 1856.

³³ U.o. 98–99.

³⁴ U.o. 30., 108.

³⁵ U.o. 440–451.

³⁶ Lavoisier 1988: 168.

kal. Az egy főre jutó kalóriamennyiség 45%-kal növekedett. Fejenként a fővárosban a 19. század közepén – ahogy a 18. század végén is – kb. 24%-kal több kalóriát fogyasztottak naponta, mint az országban átlagban (kb. 2480 kal.).³⁷ A növekedésben azonban már nem a kenyérfogyasztás emelkedése játszott a főszerepet. Lavoisier korában a napi kalória 53,7%-át a kenyér adta, a 19. század közepén csupán 39,5%-át. A kenyér ezzel az aránnyal is az elsődleges energiaforrás maradt, csak kisebb részesedéssel. A második legfontosabb a hús volt, de aránya (18–20%) nem nagyon változott. A harmadik és a negyedik helyre a már említett két termékcsoporthoz került, megelőzve a bort. Az 1851–1854-es évek átlagában a tej, vaj, sajt és tojás a napi kalória 16%-át, míg a 18. század végén csupán 9%-át adta. A zöldség- és gyümölcsfélék – viszonylag kis kalória értéke, de nagy mennyisége (pl. a burgonya) alapján – részesedése pedig kb. 7%-ról 12,5%-ra emelkedett.³⁸

Párizs fogyasztásában tehát a 19. század közepére – az ellátási feltételek (termelés, szállítás, kereskedelem) javulásának és a fogyasztási igényeknek köszönhetően – egy arányosabb szerkezet felé indult el változás. Csökkent a kenyér részesedése, viszont elsődleges szerepe továbbra is megmaradt, különösen a nép, de a jobb módúak asztaláról sem hiányozhatott a napi étrendből.

A főváros búzaszükséglete és ellátása – az ország termeléséhez képest, a puszták számok tükrében – nem jelenthetett különösebb nehézséget. A 18. század végén az elfogyasztott 1 millió q a vetőmag nélküli termés 3,2%-át, a 19. század közepén az 1,7 millió q az elfogyasztható termés 2,6%-át tette ki. A kenyérgabonát azonban nem, vagy nem csak kereskedelmi célból termelték, hanem saját fogyasztásra (is). A paraszti kisgazdaságban még a 19. század első felében is ideál volt az önellátás: lehetőleg mindent megtermelni magunknak.³⁹ A termelő által elfogyasztott és a piacra vihető gabonamennyiség közötti arány függött a terméseredménytől, a termés hozamoktól, a gazdaság nagyságától, a fogyasztási szokásoktól stb. A. B. Lenoir szakíró a modellje alapjául egy nagygazdaságot vett az 1820-as évek végén, amely 67 ha-on termelt kenyérgabonát, 9 q/ha-os átlaghozammal. Átlagos esztendőben 600 q termelt, amelyből 105 q-t (17,5%) vetőmagra tett félre. A gazda, a családja, a cselédség és a napszámosok fogyasztása 157,5 q (26,25%) volt. Eladásra maradt 337,5 q (56,25%). 20%-kal kisebb (480 q), vagyis rossz termés esetén eladásra csak 217,5 q, a termés 45,3%-a maradt, a piacra így 36%-kal került kevesebb.⁴⁰ A piacra vihető arány tehát ingadozó volt.

³⁷ *Toutain* 1971: 1977.

³⁸ *Husson* 1856: 440–451.

³⁹ *Meyzie* 2010: 33.

⁴⁰ *B.-A. Lenoir*: De la probabilité d'une disette prochaine, des moyens de la rendre moins désastreuse et d'en prévenir le retour. Paris, 1828. 54–55.

A nagyvárosok – amelyek döntően búzát vásároltak – számára termelők valamelyest ellensúlyozhatták a termés ingadozását. Amikor bő volt a termés, a saját asztalukra is búzakenyér jutott. Gyengébb termésű évben viszont módosították fogyasztásukat: a búzát részlegesen kisebb értékű terményekkel (rozs, árpa, bab, lencse, burgonya stb.) helyettesítették, hogy minél nagyobb árbevételük legyen a legdrágábban eladható gabonaféléből.⁴¹ A forgalomba került búzának tehát már sokkal nagyobb hányadát fogyasztotta a főváros, s ez a hányad Párizshoz közeledve növekedett.

A 18. század végén és a 19. század első felében a kenyérgabona ellátó körzete volt a legkoncentráltabb a főbb élelmiszerek közül, amely nem csupán a termékeny környezettel magyarázható, hanem azzal is, hogy a szállítási költségekhez képest olcsó tömegáru volt. A főváros fogyasztásának átlagban kb. 70%-át egy 40–50 km-es szabálytalan sugarú zóna biztosította. Észak felől Gonesse és Dammartin környéke, északkeleten Valois, keleten Brie vidéke, a Szajna és a Marne közötti régió, délen Beauce vidéke, délnyugaton Hurepoix vidéke. A külső zónát Felső-Normandia, Pikárdia, Soissonnais, Champagne, Gâtinais és Orléanais tartományok egy része alkotta. Amikor az első zónában gyenge volt a termés, a főváros távolabbról (Burgundia, Lotaringia, Bourbonnais, Poitou) és importból is kénytelen volt vásárolni.⁴² A 19. század elején az új közigazgatási beosztás alapján Párizs gabonaellátását alapvetően hat megye (Seine, Seine-et-Oise, Oise, Eure-et-Loire, Seine-et-Marne, Aisne) biztosította. A népesség növekedésével a század első felében még két megye (Loiret, Loire-et-Cher) csatlakozott az első zónához, amely dél felé terjeszkedett, a búzatermelés térhódításának megfelelően.⁴³

Párizs népességnövekedésének egyik feltétele volt, hogy a legfontosabb kenyérgabona ellátó zónájában (az említett megyékben) a termelés többnyire lépést tartott a folyamattal. A termelés növelésének a hagyományos módja, vagyis új területek művelés alá vonása már nem nagyon volt járható út. Lehetett növelni viszont a búza vetésterületét vagy más termények rovására vagy pedig az ugar visszaszorításával, a váltógazdálkodás bevezetésével, amely a hozamokat is emelte. Ez utóbbi bizonyult megfelelő megoldásnak. Országos átlagban a 18. század végén 1 ha szántó kb. 8 q búzát termelt. Az országos átlaghozam a 19. század első felében sem növekedett lényegesen. Az első mezőgazdasági statisztika

⁴¹ *Joseph Letaconnoux*: La question des subsistances et du commerce des grains en France au XVIIIe siècle. Travaux, sources et questions à traiter. Revue d'Histoire moderne et contemporaine, vol. 8, N° 6, 1906/1907. 438.

⁴² *Abad* 2002: 842–844., *Louis Bergeron*: Approvisionnement et consommation à Paris sous le Premier Empire. In: Mémoires de la Fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et l'Île-de-France, t. XIV, 1963. 199–201.

⁴³ *Nicolas Bourguinat*: Libre-commerce du blé et représentations de l'espace français. Les crises frumentaires au début du XIXe siècle. Annales HSS, N^o1 2001. 138., 151.

tika, az 1840–1841-es, közepes termésű évről készült. A felmérés szerint a búza termésáhozama 9,5 q/ha volt.⁴⁴

A fővárost ellátó zóna hozamai már régóta meghaladták az országos átlagot. A Párizsi-medencében a 18. század második felében kezdődött a gazdálkodás megújítása, elsősorban a nagybérleti gazdaságokban. A Párizstól északnyugatra fekvő Vexin français vidékén a búzahozamok 1760–1840 között 20–25%-kal nőttek. Brie vidékén a nagygazdaságokban az 1770-es években 15, az 1840-es években 18 q búzát takarítottak be 1 ha szántóról.⁴⁵ 1840-ben Seine, Seine-et-Oise, Seine-Inférieure és Somme megyében 13,5–16,5 q/ha volt a búza hozama, 40–70%-kal magasabb az országos átlagnál. Oise, Eure-et-Loire, Seine-et-Marne, Aisne, Loiret és Loire-et-Cher megyében is jóval átlag feletti, 12–13 q/ha-os hozamok voltak.⁴⁶

Párizst, kontinentális helyzetéből adódóan belvízen és közúton lehetett ellátani. A lefelé való szállítást északkelet, kelet, délkelet és dél felől, a téli befagyást és a nyári aszályt leszámítva, hajózható folyók biztosították: a Szajnáon kívül az Aisne, az Oise, a Marne és a Yonne. Délen a Loire és a Szajna völgyét az orléans-i és a Loing csatorna kötötte össze.⁴⁷ A főváros számára szükséges gabona legalább fele úton érkezett. A szabványosított kövezett utak (királyi utak majd a 19. századtól nemzeti utak) hálózatának építése az 1730-as évek végétől vett nagyobb lendületet. Eredményeként a 18. század végére egy Párizs központú sugaras rendszer jött létre, amely a 19. század első felében tovább bővült. A Párizsi-medencében így egy viszonylag sűrű úthálózat alakult ki, jelentősen csökkentve a vízi szállításhoz képest többszörösen drágább szekerezés költségeit.⁴⁸ A 18–19. század fordulóján közúton 1 tonnakilométer (tkm) 40–50 centime-ba került, az 1830-as években 23–28 centime-ba. A nagy változást a szintén sugaras elrendezésű vasúthálózat hozta, amely az 1840-es évektől kezdett kiépülni. Az 1850-es évek elején már hat vonal kötötte össze a fővárost a Párizsi-medencével és az atlanti partvidékkel. Szállítási tarifája 10 centime/tkm alá csökkent.⁴⁹

⁴⁴ Statistique de la France. Agriculture. T. IV, 1840. Publiée par le ministre de l'agriculture et du commerce. Paris, 1841. 666–669.

⁴⁵ Jean-Marc Moriceau: Au rendez-vous de la „Révolution agricole” dans la France du XVIIIe siècle. À propos des régions de grande culture. Annales HSS, N^o1 1994. 33–34.

⁴⁶ Michel Morineau: Les faux-semblants d'une démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle. Paris, 1971. 35–37.

⁴⁷ Bonin – Langlois 1987: 25.

⁴⁸ Guy Arbellot: La grande mutation des routes de France au milieu du XVIIIe siècle. Annales ESC, N^o3 1973. 772., Guy Arbellot: Les problèmes de la route française à l'entrée du XIXe siècle. Histoire, économie et société, N^o1 1990. 14.

⁴⁹ Henri Noilhan: Histoire de l'agriculture à l'ère industrielle. Paris, 1965. 47.

Párizs gabonafogyasztása hosszabb távon növekedett, de szezonálisan és évente ingadozott is. Az ingadozás sok más élelmiszerhez képest azonban sokkal kisebb volt. A kenyérfogyasztás viszonylag rugalmatlan eleme volt a gazdaságnak, kevésbé ingadozott, mint a búzatermés és főleg, mint az árak. Az átlagoshoz képest a termés 10%-os csökkenése következtében a kínálat sokkal nagyobb mértékben csökkent, az árak pedig 50%-kal is nőhettek, mivel a hiányt távolabbról, nagyobb szállítási költséggel lehetett csak pótolni. A termés 20%-os csökkenése az árakat akár 80%-kal is megemelhette. Bő termést követően az árak estek de, de kisebb arányban, mint ahogy gyengébb termés esetén az árak emelkedtek, mivel nőtt a termelők saját fogyasztása.⁵⁰

Éhínség 1709 után nem volt Párizsban, de a rossz búzaterméseket követő inszures esztendő a 18. század végén és a 19. század első felében is előfordultak (1789, 1793, 1801, 1812, 1816–1817, 1829, 1846–1847). A létfenntartáshoz szükséges kenyér mennyisége mindig rendelkezésre állt, a probléma a magas árakkal volt. Az inséget az okozta, hogy a városi nép nagy része nem tudott elegendő kenyeret venni. A bérek nem igazodtak, vagy csak megkésve, a rossz termésű évek magas áraihoz, így élelmezési krízisek keletkeztek.⁵¹

A kenyér ára a terméseredményeken, a szállítási költségeken túl a piaci ügyletektől, a központi kormányzat és a város gazdaságpolitikájától is függött. A 18. század végén a város csak egy-két hétre elegendő gabonát tudott készletezni. Napóleon korától vett lendületet a közraktárépítés, s a 19. század közepére a város már három hónapra elegendő gabonát is képes volt készletezni. A raktározás ugyan szintén befolyásolta az árakat, de szállítási gondok idején átmenetileg biztonságot nyújtott. Az 1812-es és az 1816–1817-es krízisek túlélésében a készletek jelentős szerepet játszottak.⁵² A városban eladók jó része nem nagykereskedő volt, hanem maguk a környékbeli gazdálkodók szállították a terményt vagy a lisztet, közöttük sok kistermelő is. Az ellátás utolsó láncszemét képező pékek többsége is kistermelő volt, csupán néhány napra való készletet tudott felvásárolni, majd újra kezdte a piaci műveletet. A város gabonapiacain – főleg a forradalom előtt – a tranzakciók gyakorta vontatottak voltak, túl sok kézen át jutott el a liszt a pékekhez. Az adásvételek hivatalos megbízottak (alkuszok, becsüsök, mázsálók, hordárok) sorának közvetítésével történtek. Az egyszerűbb és gyorsabb áruminta utáni vásárlás a 18. század végétől kezdett terjedni, a sok apró kötöttségtől pedig a forradalom szabadította meg a város piacait.⁵³

⁵⁰ *Jean-Pascal Simonin*: Les fluctuations des marchés des grains à l'époque moderne. Histoire & mesure, N°3–4 1990. 184., 198.

⁵¹ *Louise Tilly*: La révolte frumentaire, forme de conflit politique en France. Annales ESC, N°3 1972. 733.

⁵² *Lenoir* 1828. 24., *Husson* 1856. 92.

⁵³ *Braudel* 2004: 268.

Az 1770–1780-as években átlagos terméskor a fővárosban 1 kg (a korban livre-ben mértek, 1 livre 0,4895 kg volt) közönséges fehér kenyér (a napi sütés 70%-a) 20 centimes-ba került. Az 1789-es élelmezési krízis idején a duplája, kb. 40 centimes volt. 1801–1823 között az átlag ár 32 centimes/kg volt, de 1801-ben és 1812-ben 42 (+31%), 1817-ben pedig 47 centimes-ba (+47%) került 1 kg kenyér. 1823–1833 között átlagban 34 centimes-ért adtak 1 kg kenyeret, de 1829-ben 45 centimes-ért (+32%). 1833–1843 között átlagban valamelyest olcsóbbért (32 centimes/kg.) lehetett kenyeret kapni, mert nem volt különösen gyenge termésű év és a kereslet sem bővült jelentősen. 1843–1854 között viszont az átlag 36 centimes/kg-ra ment fel, 1847-ben 50 centimes-ra (+39%) emelkedtek az árak, s 1853-ban és 1854-ben is gyengébb volt az átlagosnál a búzatermés.⁵⁴

Az ancien régime merkantilista gazdaságpolitikája a kereskedelem szabályozásával arra törekedett, hogy a nagyvárosok kenyérárát megvásárolható szinten tartsa, mert így az alacsonyabb bérekkel az ipar versenyképesebb a külső piacon, ráadásul ezzel a városi zavargásoknak is elejét veheti. Az utóbbi szempont talán fontosabb is volt a gazdaságiaknál.⁵⁵ A gazdaságpolitika azonban nem volt mindenható, a rossz termést nem tudta megelőzni, a szállítási nehézségeket sem tudta megoldani, de a negatív következményeit törekedett enyhíteni, többkevesebb sikerrel.⁵⁶ Engedélyhez kötötte vagy köthette a tartományok közötti gabonakereskedelmet, ahogy a gabonaexportot is. Az importot általában nem tiltotta, de vámokkal természetesen szabályozta. Párizsban a gabonapiacokon tilos volt az árakat emelő viszonteladás. A piacokat csak akkor lehetett kinyitni, ha megfelelőnek ítélt kínálat halmozódott fel. Rossz termés idején a nagyvárosok ellátási zónáiban, ahol készletek voltak, kényszereladást rendelhetett el.⁵⁷

A forradalom koráig érvényben volt a párizsi parlament (legfelsőbb királyi bíróság) 1737-es rendelkezése, mely szerint a főváros 10 mérföldes (kb. 44 km) körzetén belül –néhány helység kivételével – a párizsi nagykereskedők nem vásárolhattak fel gabonát. Ezen zónán belül, a közvetítést kikerülve, a termelők (gazdálkodók, földbirtokosok, járadékbérlők) maguk értékesíthették terményüket (lisztjüket) a párizsi piacokon.⁵⁸ A központi kormányzat vagy a párizsi parlament, vagy a városi hatóság élhetett az ármaximálás jogával is. A 18. század végén – a jakobinus kormányzat koráig – ez nem nagyon fordult elő. Az árak

⁵⁴ *Husson* 1856: 118–125.

⁵⁵ *Mezrie* 2010: 191.

⁵⁶ *Steven Laurence Kaplan*: *Le pain, le peuple et le roi. La bataille du libéralisme sous Louis XV.* Traduit de l'américain par Marie-Alyx Revellat. Paris, 1986. 24–25.

⁵⁷ *Émile Levasseur*: *Histoire du commerce de la France. I^e partie. Avant 1789.* Paris, 1911. 498–500.

⁵⁸ *Georges Afanassiev*: *Le commerce des céréales en France au dix-huitième siècle. Étude historique.* Traduit du russe sous la direction de Paul Boyer. Paris, 1894. 74.

maximálása helyett (esetleg: mellett), szükség esetén a „királyi búza” intézményét (is) alkalmazták az illetékes hatóságok. Költségvetésből vagy városi finanszírozásból nagykereskedőkkel gabonát vásároltattak és áron alul piacra vitették, hogy mérsékeljék az árakat.⁵⁹

A polgári forradalom új feltételeket teremtett a kereskedelem számára. Eltörölte a belső vámokat, az utak, hidak, kikötők illetékeit és az eddigi fogyasztási adókat, megszüntette a gabonakereskedelmet szabályozó rendelkezéseket. Az alkotmányozó nemzetgyűlés 1789. augusztus 29-én szabaddá nyilvánította a gabonakereskedelmet, majd szeptember 18-án felszabadította az árakat is. A külkereskedelmet azonban továbbra is vámokkal szabályozta. A szabad belső forgalom nem sokáig maradt sértetlen. 1793. május 4-én a konvent maximálta a gabona árait, majd a jakobinus kormányzat megtiltotta a piacokon kívüli gabonakereskedelmet, sőt kényszereladásokat is rendelt el. A belső szabad kereskedelmet csak a direktórium 1797. június 9-i törvénye állította helyre.⁶⁰

A liberális kereskedelem azonban ezután sem érvényesülhetett maradéktalanul a főváros ellátásában. A rossz termésű években az új rezsimek (központi és az önkormányzati hatóságok) is kénytelenek voltak a régi rendszer módszereit alkalmazni, mivel kétséges volt, hogy a piac önmagában képes az ellátást megfizethető áron biztosítani. Az 1801-es gyenge termés miatt például a kormányzat a költségvetésből 575 000 q búzát importáltatott.⁶¹ Az 1812-es élelmezési krízis idején a május 4-i és a május 8-i dekrétum a Párizst ellátó legfontosabb öt megyében átmenetileg maximálta a búza árát, s kereskedelmét csak a közpiacokon engedélyezte. A maximálás egyezkedés útján született, amely jóval magasabb árat jelentett, mint amilyen átlagos termésű évben szokott lenni. Az állami intervenciót (közpénzen való gabonavásárlás, a kenyér árak maximálása) a Restauráció rendszere is kénytelen volt alkalmazni az 1816–1817-es krízis idején és 1846–1847-ben (az utolsó hagyományos élelmezési krízis) sem történt másként.⁶²

A búza külkereskedelmét mindig, mindegyik rezsim szabályozta valamilyen módon. A 19. század első felében a mozgó vámtarifa rendjét alkalmazták a leggyakrabban. Az exportot és az importot a búza áratól függően vámolták meg. Jó terméskor alacsony volt az export és magas az import tarifa. Gyengébb termés

---

⁵⁹ *Judit A. Miller*: Commerce des céréales et problèmes des subsistances à la fin du XVIIIe siècle. In: *Martin Lapidé – Christine Peyrard* (sous la direction de): La Révolution française au carrefour des recherches. Aix-en-Provence, 2003. 59.

⁶⁰ *Claude-Étienne Chaillou des Barres*: Essai historique et critique sur la législation des grains. Paris, 1820. 55–58., 70.

⁶¹ *Maxime Du Camp*: Paris. Ses organes, ses fonctions et sa vie dans la seconde moitié du XIXe siècle. Paris, 1875. 39.

⁶² *Bourguinat* 2001: 131.

esetén a fordítottja érvényesült, de különösen magas árak esetében tilos volt az export, az importért viszont jutalékot kaptak a kereskedők.⁶³

Az 1820–1840-es évek között, magas árak idején, nem annyira a gabona, mint inkább a kenyér árát maximálták a helyi hatóságok. Átlagos termés és ár idején 1 kg lisztnél 4–6 centimes-mal volt drágább 1 kg kenyér.⁶⁴ Rossz termésű évben 1 kg kenyér árát 40–50 centimes között maximálta a fővárosi hatóság, s lehetséges volt, hogy a liszt ára elérte vagy meghaladta ezt a szintet. Ilyenkor a pékek némi árkompenzációt kaptak. 1853-ban ezt törvénybe is foglalták, amely a pékek számára helyi segélyező pénztárak felállításáról is rendelkezett, amelyek kenyér ár maximálás idején támogatást nyújtottak. Tőkéjük a bő termésű években gyűlt össze, amikor a kenyér árát nem vitték le arányosan a liszt árával.⁶⁵ Az 1860-as évek elejétől az állam a kereskedelem teljes liberalizációja mellett döntött. Az 1863-as törvény a gabona kereskedelmét is teljesen szabaddá tette, de Párizs számára meghagyta, hogy magas gabonaárak esetén maximálja a kenyér árát (50 centimes/kg), a pékek kompenzációjával. Jelentősebb inség azonban ekkor már nem fenyegette a fővárost. A vasútvonalak kiépülése és a világpiacon kínálat növekedése az importot is elfogadható áruvá tette.⁶⁶

---

⁶³ *Chaillou des Barres* 1820: 99–100.

⁶⁴ *Alfred de Foville*: *La France économique. Statistique, raisonnée et comparative*. Paris, 1890. 125.

⁶⁵ *Du Camp* 1875: 65.

⁶⁶ *Adrien Dansette*: *Naissance de la France moderne. Le Second Empire*. Paris, 1976. 258.